

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Kharchuk, R. 2014. *Pavlo Tychyna (1891–1967)*. Dyvoslovo. 2014. № 10. S. 24–30.
Yarovyi, O. 1994. «Ofitsiyni» Tychyna yak ideolohema radianskoi epokhy Slovo i chas.
№ 11–12.

УДК 94(477.6):62.33«1941/1945»

DOI 10.20535/2307-5244.45.2017.117196

І. С. Тарнавський

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

I. Tarnavskyi

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

«МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ»

В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

«Mariupol Revival» Under the Nazi Occupation (1941–1943)

У статті розкрито сутність т. зв. «маріупольського відродження», яке відбувалося за умов нацистської окупації, його особливості та прояви. З'ясовано причини того, чому в російськомовному місті погасло українське національно-культурне життя. Визначено, яку роль у цьому відіграли місцеві національно налаштована інтелігенція та члени похідних груп ОУН. Показано провідних діячів українського руху, які брали активну участь у його поживленні. Зазначено, що приклад культурно-національного життя Маріуполя в 1941–1943 рр. був одним із найбільш показових на всій території окупованого Донбасу. Розкрито причини того, чому «маріупольське відродження» тривало недовго і чому його результати були незначними.

Ключові слова: окупація, окупаційна влада, військова адміністрація, ОУН, похідна група, «Просвіта», національно-культурне життя, інтелігенція, окупаційна преса, театральне життя.

The article reveals circumstances and manifestations of «Mariupol revival» which took place under Nazi Occupation. The author identified grounds for Ukrainian national and cultural revival in the Russian-speaking town, highlighted the role of local nationally-oriented intellectuals and members of OUN combat groups, characterized leaders' involvement in revival of Ukrainian movement. The «Prosvita» society played an important role in a public cultural life. The attitude of Nazi authorities to this institution is described by different stages of occupa-

tion. Practicing the art of drama became important direction of activity for local intelligentsia within a national and cultural revival context. Theatres renewed the work in years of occupation, there were numerous theatrical troops, choirs, ensembles, orchestras, opera, music studios etc. An example of cultural and national life of Mariupol in 1941–1943 served a model for the occupied Donbas. The reasons of short existence and insignificant results of the «Mariupol revival» are discussed. The author emphasizes that military administration was not interested in Ukrainian national and cultural revival. Rather, it was interested in the «cultural» leisure for Wehrmacht office clerks and «serenity» on the occupied territories. It explains, why the German officials treated the local intelligentsia at the beginning of occupation relatively mildly.

Keywords: occupation, occupation authority, military administration, OUN, combat groups, «Prosvita», national and cultural life, intelligentsia, occupation press, theatrical life.

Постановка проблеми. Друга світова війна та період нацистської окупації України були тим моментом, коли вирішувалася доля українського народу, його майбутнє. Від самого початку окупанти позбавили його права творити власні державні структури. Натомість вони розділили українські землі на кілька окупаційних зон. Східна Україна, і зокрема Донбас, опинились у зоні відповідальності військової адміністрації.

Незважаючи на суперечності, що існували в поглядах на «українське питання» серед керівництва Третього рейху, доля українських земель та місцевого населення була чітко визначена: їх чекали німецька колонізація, фізична ліквідація расових і політичних ворогів, деінтелектуалізація та культурний занепад. У підсумку, загарбники прагнули перетворити Україну на невичерпний резервуар сировини, енергоносіїв, продуктів харчування та робочої сили.

Втім, діяти відверто й зухвало окупаційна влада не завжди наважувалася. Особливо після провалу «бліцкригу». Від самого початку «нова влада» почала протиставляти себе більшовицькому режиму. Зокрема, відкривалися в'язниці, а місцевим мешканцям демонструвалися сліди злочинів колишньої влади. Створювалися місцеві допоміжні органи влади, до роботи в яких залучалося автохтонне населення. Пожвавилася фактично заборонене за радянської влади релігійне буття. Створювалася ілюзія відродження українського культурно-національного життя тощо.

На спробах відродити на окупованих територіях українське культурно-національне життя хотілося б зупинитись окремо, зокрема, на так званому «мариупольському відродженні». Багатоманітним аспектам цієї теми за ос-

танню чверть століття приділили увагу сучасні вітчизняні дослідники. Серед них В. М. Гайдабура, О. Б. Добровольський, О. І. Луцький В. А. Нестеренко, В. І. Сергійчук, О. М. Ситник, Д. М. Титаренко та ін. Серед іншого вони розглядали різноманітні площини діяльності громадської організації «Просвіта», культурно-мистецьке життя за часів окупації. Однак окреслене питання досі вивчене недостатньо й потребує подальших спеціальних пошуків зусиль.

Окремі моменти окресленої проблеми висвітлювались у матеріалах особового походження. В даному разі йдеться про листи історика Михайла Антоновича — сина відомого державного діяча Центральної Ради й Директорії Дмитра Антоновича (Особовий архівний фонд... 1942, спр. 9), який у роки окупації перебував у Маріуполі.

Отже, проблема дослідження різноманітних сторін «відродження» культурно-національного життя на захоплених ворогом українських теренах є справді актуальною і потребує подальших відповідних наукових розвідок. Її актуальність зростає нині, в умовах сучасної гібридної війни, яку Російська Федерація веде проти України.

Метою статті є з'ясування сутності т. зв. «маріупольського відродження» та його особливостей, а також причин того, чому в російськомовному місті пошвавилось українське національно-культурне життя, яку роль у цьому відіграли місцева національно орієнтована інтелігенція та члени похідних груп ОУН.

На початку жовтня 1941 р. німецька армія повністю окупувала Сталінську (нині Донецьку) обл. Разом із німцями на Донеччину з м. Дніпропетровськ за вказівкою крайового проводу ОУН(б) було відправлено один із рів Південної похідної групи, який досяг місця призначення 8 жовтня 1941 р. (Нікольський, В. 2001, с. 23). Під керівництвом В. Болгарського до Маріуполя прибуло 12 оунівців (Добровольський, О. 2010, с. 53). Відтоді розпочалась активна розбудова мережі націоналістичного підпілля в місті та проведення агітаційно-пропагандистських заходів серед місцевих мешканців. Згодом із населення Маріуполя було організовано підпільні групи ОУН(б), до складу яких входило близько 300 осіб (Сергійчук, В. 2005, с. 318), переважно представники інтелігенції, зокрема вчителі та лікарі, а також молодь.

Окрім того, для подальшого залучення містян представники ОУН(б) створювали культурно-просвітницькі організації «Просвіти», спеціальні сільськогосподарські школи та різні молодіжні спортивні організації, які були одночасно центрами, де вербували нових учасників підпілля (Сергійчук, В. 2005, с. 319).

Отже, члени похідних груп ОУН, залучаючи до своїх лав місцевих прихильників українського руху, протягом осені 1941 р. змогли потрапити до міс-

цевих органів влади та легально там працювати. З іншого боку, німецьке командування активно залучало націоналістів до співпраці й дозволяло їм проводити культурно-просвітницьку роботу. Толерантне ставлення окупаційної влади до націоналістичної діяльності було зумовлене необхідністю «залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це в свою чергу вимагало з боку окупантів толерантно ставитися до культури місцевого населення» (Титаренко, Д. 2012, с. 281). До того ж це мало підвищити довіру мешканців щодо «нової влади», а також втримати загальний від небажаної політичної діяльності та дало б у майбутньому змогу легко ліквідувати весь свідомий і активний елемент українського спрямування.

Згодом копітка робота принесла результати. За твердженням донецького краєзнавця П. Лавріва, на 1942 р. припадає так зване «маріупольське відродження», пов'язане насамперед із діяльністю маріупольської «Просвіти», активним театральним життям, виданням газет тощо (Лаврів, П. 1996, с. 165).

Справді, одним із проявів певного поживлення українського національного життя в Донбасі стало відновлення діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта», осередки якого в 1942–1943 рр. діяли у Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Ворошиловграді, Волноваському та Ольгинському районах Сталінської обл. Але найактивнішою була робота «Просвіти» в Маріуполі. Її діяльність висвітлювали в спеціальній рубриці місцевої газети «У «Просвіті». Виникнення товариства ініціювали як місцеві націоналісти, так і оунівці, що прибули з Західної України.

Серед засновників «Просвіти» в Маріуполі були доволі відомі постаті. Наприклад, Микола Михайлович Стасюк — один із засновників Української Центральної Ради, колишній член Генерального Секретаріату (призначений першим генеральним секретарем харчових справ). За часів Директорії УНР М. Стасюк був начальником постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Потім деякий час перебував на еміграції. 1920 р. повернувся в Україну, де працював співробітником ВУАН з окремих доручень. На початку 1930-х рр. його заарештували в справі т. зв. «Українського національного центру». 1940 р. М. Стасюка було звільнено. Він оселився в Маріуполі, де працював сторожем у міському парку (Нікольський, В. 2001, с. 27). За часів німецької окупації Микола Михайлович став засновником і редактором «Маріупольської газети», входив до керівництва місцевої «Просвіти» та був одним з керманців надрайонного проводу ОУН. Він згуртував навколо себе групу українських патріотів (працівників друкарні, видавництва, музею і театру, лікарів, агрономів, учителів), які мали проводити націоналістичну діяльність у місті та районі (Добровольський, О. Б. упоряд., 2013, с. 292).

До керівництва мариупольської «Просвіти», окрім М. Стасюка, увійшли А. Ірій, Ф. Ляшинський, Ф. Гайдар, Л. Сиротенко. Зокрема, Андрій Ірій (Авраменко) став фактичним її керівником та водночас українізував Мариупольський театр ім. Т. Шевченка, вступив до ОУН(б).

З огляду на обставини заснування, Мариупольська «Просвіта», як і інші подібні установи, була змушена декларувати лояльність до «нового порядку» й неприйняття радянської влади. Так, відповідно до статуту, надісланого з німецької комендатури, товариство не ставило перед собою ніяких політичних цілей і сподівалося «...повести роботу просвіти в напрямку виключно культурно-освітньому». Понад те, в документі зазначалося, що товариство, «...виховуючи у своїх членів національну свідомість, цим самим буде допомагати у велетенській боротьбі Великонімеччини в перемозі над лютим ворогом всього людства — жидо-більшовизмом» (Титаренко, Д. 2001, с. 195).

Втім, сподівання націоналістів на можливість побудувати власну державу не були до вподоби окупантам, що згодом спричинило репресії проти просвітян. Це, зокрема, вилилось і в зменшення уваги до мариупольської «Просвіти» на шпальтах місцевої преси (Титаренко, Д. 2001, с. 194–195).

В діяльності «Просвіти» та в громадському житті Мариуполя брав активну участь Михайло Антонович, відомий історик зарубіжжя, співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні (1936–1941 рр.), лектор Бреславського університету, доцент Віденського університету (Борщак, І., Оглоблин, О. 1993, с. 51). Він у період окупації Донеччини перебував у складі німецької армії на посаді перекладача. Регулярно отримуючи від батьків, що проживали в Празі, бандеролі з книгами та пресою, М. Антонович поширював серед членів «Просвіти» українську літературу й періодику, брак якої був у Мариуполі досить відчутним (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 14).

Аналізуючи епістолярну спадщину Михайла Антоновича, слід зауважити, що він доволі критично ставився до діяльності українських націоналістів на окупованій території України. При цьому, висловлюючи не лише своє ставлення, а й загальну думку про них, називав їх «обмеженими, безтолковими, що самі не знають, чого хочуть». На думку М. Антоновича, українській справі «...багато шкодить ура-шовінізм наших юних націоналістів, який має за наслідок те, що draжнить людей, і не потрібно, без досягнення цілі» (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 16). Таку позицію Михайло Антонович пояснював тим, що націоналісти постійно цькували його за вживання в побуті російської мови. Останнє Антонович пояснював необхідністю зважати на значний відсоток людей, які визнають себе українцями, але українською не говорять. За твердим переконанням М. Антоновича, необхідно було розрізняти дрібницю й важливу справу. Тобто, виявляючи поступливість, він міг

говорити з місцевим населенням російською мовою, уникаючи таким чином зайвих непорозумінь. Водночас у більш важливих справах — газетах, радіо, вивісках — він дотримувався принципової позиції щодо використання лише української мови. Аналогічно і в службовій діяльності перекладача М. Антонович домагався написання офіційних документів українською мовою (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 16).

За ініціативи Миколи Стасюка, Михайло Антонович активно співпрацював і з «Маріупільською газетою», регулярно подаючи статті (їх цензурував, зокрема, комендант міста), які мали успіх у читачів, за винятком хіба що націоналістів, які дорікали М. Антоновичу за брак, на їхню думку, проукраїнських матеріалів. Однак М. Антонович прагнув, насамперед, пропагувати через пресу антиросійські ідеї, спрямовані проти російського великодержавного шовінізму, що підтримувала частина німецького керівництва. Так, його тішило те, що «...в городі, де все так сильно пересякло російщиною, нема зараз ні однієї російської школи — тільки українські» (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 4). З огляду на досить значну русифікацію Маріуполя, Михайло Антонович прагнув у статтях не просто голосливо критикувати росіян, а проводити зважену, конструктивну лінію, спрямовану на українське національне відродження міста й усього донецького краю.

Подальша доля Михайла Антоновича склалася так, що 1945 р. його заарештували в Берліні (за іншими даними, в Парижі) та депортували до СРСР. За свідченнями колишніх ув'язнених, до середини 1950-х рр. він перебував у радянських концтаборах поблизу Норильська та Колими (Рудницький, Я. 1989, с. 82–89). Загинув на Колімі влітку 1954 р., за іншими даними, в концтаборі Каєркан біля Норильська, ймовірно 1955 р. (Ясь, О. 2003, с. 107–108).

До речі, Михайло Антонович був не єдиним представником української діаспори, який під час війни перебував у Маріуполі. В осередку німецьких перекладачів українського націоналістичного спрямування помітною особистістю також був випускник юридичного факультету Берлінського університету Федір (Теодор) Гриців. З початком німецько-радянської війни останній прийняв громадянство Третього рейху і став рейсхдойче та добровільно вступив до лав вермахту. Зі вступом німців до Маріуполя перебував на офіційній посаді як перекладач пропагандистського відділу Штафель (Нікольський, В. 2001, с. 35).

Всі зазначені особи, тією чи іншою мірою, брали участь у роботі місцевої «Просвіти». При товаристві було організовано історико-етнографічну, мовно-літературну, драматичну, жіночу, «хлоп'ячої та дівочої молоді» й технічну секції. Діячі «Просвіти» прагнули всіяко активізувати українське культурне життя міста. Так, маріупольська «Просвіта» мала свою капелу банду-

ристів та духовий оркестр. З дозволу та під наглядом військової окупаційної влади, яка затверджувала репертуар, просвітяни виступали в Північному Приазов'ї. Так, 22 і 23 серпня 1942 р. пройшли концерти бандуристів у клубах радгоспів «Зірка» та ім. Ворошилова. Було виконано близько 30 українських пісень. Глядачами були місцеві мешканці, офіцери й солдати вермахту (Божко, Р. та ін. 2006, с. 205).

Драматична секція маріупольської «Просвіти» неабияк впливала на розвиток театрального мистецтва регіону. Режисер Маріупольського театру ім. Т. Шевченка та керівник драматичної секції «Просвіти» Софія Зав'ялова працювала над підготовкою професійних драматичних кадрів. У статті, надрукованій у «Маріупольській газеті», вона вказувала на головні проблеми й недоліки театральної справи. Щоб їх усунути, пропонувалося створити драматичний, режисерський і художньо-технічний відділи для підготовки артистів, режисерів та художніх техніків сцени (декораторів, бутафорів, електротехніків). Не менш важливими завданнями, на думку С. Зав'ялової, були підвищення кваліфікації для самодіяльної художньої роботи аматорів і допомога сільським «Просвітам» у драматичній роботі (Зав'ялова, С., 1942).

Отже, завдяки копіткій роботі «Просвіти» в Маріуполі почала відроджуватися українська національна культура. Репертуар драматичних гуртків «Просвіти» складався з п'єс української класики. Також готувалися концертні програми. Так, 5 вересня 1942 р. в міському саду «Просвіта» влаштувала великий концерт. Взяли участь артисти, балет театру ім. Шевченка, хор бандуристів «Просвіти». Грала два духових оркестри (Перші концерти маріупольської «Просвіти», 1942).

Національне українське відродження позначилось і на діяльності Маріупольського музично-драматичного театру. 16 листопада 1941 р. в умовах окупації у Маріуполі відкрився перший театральний сезон. 9 березня 1942 р. в цьому театрі пройшов великий концерт, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. З нагоди Дня народження Великого Кобзаря театру присвоїли його ім'я (Пішванова, Т. Г. укладач, 2014, с. 30–31).

Серед маріупольських акторів доби окупації були доволі кваліфіковані виконавці з великим досвідом роботи у театральних установах. Наприклад, директор Маріупольського театру Андрій Ірій пройшов велику школу акторської та режисерської роботи, зокрема в колективі, який очолював Леся Курбас (Титаренко, Д. 2008, с. 134). Художній керівник і актор театру Володимир Волгрик до війни працював у Чернігівському театрі, здобув звання заслуженого артиста республіки (Гайдабура, В. М. 1998, с. 70). Головним режисером у театрі був І. Тяк, головним художником — А. Федоров. До режисерського цеху належали С. Зав'ялова та В. Волгрик. Балетмейстером була К. Вольська.

Репертуар Маріупольського музично-драматичного театру складався переважно з народно-побутових вистав, здебільшого українською мовою, тут переважала українська класика: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наймичка» І. Карпенка-Карого. Також на сцені театру йшли окремі вистави російської та зарубіжної класики, як-то: «Безприданниця», «Без вини винні» О. Островського, «Суєта», «Ведмідь» А. Чехова, «Слуга двох панів» К. Гольдоні. Ставилися також водевілі (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 11, 56, 66, 68).

Варто зауважити, що надіслана до Маріуполя брошура Дмитра Антоновича «Український театр» мала тут досить великий попит серед членів «Прогресу». Зокрема, її високо оцінили А. Ірій та Семенюта, активні представники маріупольського відродження (Особовий архівний фонд... 1942, арк. 40).

3 липня 1942 р. репертуар Маріупольського театру ім. Т. Шевченка поповнився українськими водевілями: «На перші гулі», «День правди», «По ревізії», «Кум і мірошник» (Репертуар театру ім. Шевченка, 1942). Попри появу нових вистав, брак модерного театрального репертуару давався взнаки. Саме тому маріупольські режисери прагнули урізноманітнити програму.

Також у Маріупольському театрі влаштовувалися вечори пам'яті українських письменників, поетів, композиторів. Так, до святкування 129 роковин з дня народження Тараса Григоровича Шевченка (1943 р.) дирекція театру підготувала вечір пам'яті великого українського поета. До програми свята увійшли доповідь про творчість Т. Шевченка; літературно-музичний монтаж; концерт (Святкування 129 роковин, 1943).

Вагоме місце в роботі колективу театру посідали виступи акторів у міській радіомережі. Так, 21 листопада 1942 р. місцевий журналіст зазначав: «Театр дав цілу низку тематичних літературно-музичних передач: “Лірика українського народу”, “Тарас Шевченко”, “Шевченківські вірші та пісні” та інші. В цих передачах брали активну участь артисти В. Волгрик, М. Поет, Харута, Харитонов та піаністка Л. Тімен» (Пішванова, Т. Г. укладач, 2014, с. 32).

В період окупації Маріуполя у місті було започатковано видання україномовної газети. До речі, це було перше подібне видання в шахтарському краї. Спочатку воно виходило під назвою «Маріупольська газета» (згодом — «Маріупільська газета»), як орган міської управи Маріуполя. Редактором цієї газети був Микола Стасюк (Добровольський, О. 1996, с. 5). Проте в Маріуполі, окрім зазначеного видання, виходив ще й інший друкований орган «Эхо Приазовья» (орган металургійних заводів м. Маріуполя) (Титаренко, Д. 2000, с. 200). Ці часописи мали постійні рубрики, присвячені культуро-

логічним питанням. Зокрема, в «Маріюпільській газеті» — «Українське культурне життя».

Проте варто зауважити, що ці видання контролювала й редагувала безпосередньо німецька окупаційна влада. Зазвичай існувала спеціальна посада шефа газети, яку обіймав представник німецької влади. Остання ставила завдання насамперед протистояти більшовицькій ідеології, критикувати радянську систему, але в усякому разі не друкувати нічого ворожого або шкідливого для німецької армії та окупаційної влади. Також завдання часописів полягало в тому, щоб підтримувати й розвивати у населення українську національну свідомість, прагнення ідейно боротися з більшовизмом та викривати злочинність більшовицької системи, підтримувати німців у цій боротьбі (Ващенко, Г. 1957, с. 338).

Незважаючи на те, що названі видання були друкованими органами окупаційної влади, вони були популярні серед місцевих мешканців. Про це свідчить збільшення тиражу означених видань. Так, наклад «Маріюпільської газети» на початку її існування становив тисячу примірників, а згодом він виріс до 27 тис. екземплярів. Періодичність видання доходила до 3–4 разів на тиждень. За змістом вони містили велику кількість відомостей з усіх сфер соціально-економічного, політичного, культурного життя як області, так і світу загалом, були насичені фотографіями та ілюстраціями. Щодо ідейної спрямованості, то редакція «Маріюпільської газети» висловлювала такі гасла: «...жорстока боротьба з більшовизмом, розвиток національної культури України, тісне співробітництво з Німеччиною, вивчення її культури, недопустимість байдужого відношення до боротьби, що проводиться в ім'я творення в Європі нового ладу і, нарешті, збудження місцевої національної громадськості і приватної активності та ініціативи...» (Титаренко, Д. 2000, с. 201, 206–208).

1942 р. на шпальтах «Маріюпільської газети» друкувалася не лише пропагандистська пронімецька інформація, а й різноманітні проукраїнські матеріали. Незважаючи на те, що редакція газети перебувала під постійним контролем німецької влади, їй вдавалося використовувати часопис для популяризації та поширення українського руху і в такий спосіб впливати на свідомість людей. Відродити велич українського народу й показати українцям, що в нас є власна історія, герої та просвітники, які боролися не лише зі зброєю в руках, а й милозвучною рідною мовою. Так, у лютневому номері газети було підготовлено рубрику про «Леся Українку» (Леся Українка, 1942). А для творчості Тараса Шевченка виділили вересневий випуск «Маріюпільської газети», в якому редактори намагалися віддзеркалити не лише життєвий шлях та діяльність поета-художника, а й показати національного героя, життя якого було покладено на вівтар Батьківщини (Творчість Тараса Григоровича Шев-

ченка, 1942). Водночас керівництво часопису дбало про відродження національних традицій та звичаїв. Для цього в номері за 25 грудня 1942 р. підготували статтю «Як святкували Різдво на Україні», у якій в етнографічній ретроспективі було змальовано автентичні українські обряди колядування (Як святкували Різдво на Україні, 1942). Також у рубриці «Досліди української історії поза межами ССР» робився акцент на працях українських істориків В. Липинського «Україна на переломі», С. Томашівського «Українська історія», Д. Дорошенка «Нарис історії України», які в наукових розвідках відображали відмінну від радянської візії історію України (Досліди української історії поза межами ССР, 1943).

Крім того, керівництво та співробітники «Маріупільської газети» та інших видань регіону брали активну участь у збиранні коштів для підтримки оунівського підпілля. Зокрема, редактор газети «Хлібороб» (орган Волноваської міської управи) К. Сокольський доставив до Маріуполя майже 3000 крб., зібраних для цієї мети (Титаренко, Д. 2000, с. 203). Відомо, що вже на початку 1943 р. лише з осередку в м. Маріуполь націоналістична організація отримала близько 5 тис. крб., на які купила зброю в румунських солдатів (Нікольський, В. 2001, с. 55).

Звичайно, що без участі місцевої патріотично-налаштованої інтелігенції націоналістичне підпілля, котре складалося з вихідців із Західної та Центральної України, не змогло б відродити українське культурно-національне життя в Маріуполі. Втім, за часів окупації знайти велику кількість прибічників українського руху на території Донеччини було доволі важко. Про це йшлося в оунівських «Звітах про становище на Донбасі № 23 та № 24», де чітко підкреслювалося, що «народ бачить усе так, як воно виглядає на перший погляд ззовні. Народ бачить дві реальні сили: силу німецьку і силу більшовицьку... Зате української сили вони не бачать». Аргументуючи це тим, що «не можуть уявити собі, що ми можемо розбити німців чи москалів... москалі чи німці мають зброю, армію, а ми що?» (Іванченко, В., Пагіря, О. упоряд., 2011, с. 318–320). Усе-таки, від ідеї незалежної України місцеві активісти не відмовлялись і були готові брати активну участь у відродженні культурно-національного життя.

Насторожене ставлення більшості мешканців Донеччини до існування третьої сили, яка тривалий час була непоміченою, зумовлювалося такими причинами. По-перше, брак відповідної української літератури призвів до стійкого вкорінення у свідомості загалу російської культури. По-друге, українська молодь шахтарського краю, не знаючи повною мірою власної історії, не була готова стояти до останнього за вільну та незалежну від Радянського Союзу Україну (Іванченко, В., Пагіря, О. упоряд., 2011, с. 319–320).

Незважаючи на обставини, «маріупольське відродження» відбулося, але тривало воно недовго. 1942 р. для оунівського підпілля настали «чорні дні». Німецьке командування вважало, що українські націоналісти занадто далеко зайшли в поширенні свого руху та ідеї самостійної України й популяризації національних героїв, які були, на їхній погляд, загрозливими для стабільності окупованої території. Їхня активна агітаційно-пропагандистська робота аж ніяк не була на користь Третього рейху. Тому проти представників ОУН (б) розпочалися репресії. В серпні 1942 р. німці ув'язнили першого провідника ОУН Маріупольської округи, вихідця зі Львівщини Степана Держка. Його та інших заарештованих представників інтелігенції перевезли до в'язниці в Сталіно, де він, тяжко побитий, помер.

Під маховик німецьких репресій потрапили й учасники «Просвіти». Їм інкримінували співпрацю з ОУН (б). Саме «просвітяни» зазнали найбільших втрат. Так, у грудні 1942 р. окупанти схопили М. Стасюка, А. Ірія та залізничників, запідозрених у перевезенні підпільної літератури на Донбас (Сергійчук, В. 2005, с. 284).

Загалом за 1942 р. сили української допоміжної кримінальної служби (ДКС), яка безпосередньо підпорядковувалася німецькій службі безпеки (СД), ліквідували близько трьох підпільних груп у Маріуполі чисельністю 200 осіб (Нікольський, В. 2001, с. 76).

Наступна хвиля арештів українських активістів припала на літо 1943 р., На думку П. Лавріва, тут не обійшлося без доносів провокаторів (залишених агентів НКВС). Так, 22 червня 1943 р. один із таких агентів у Маріуполі видав німецькій комендатурі своїх побратимів, в результаті чого було схоплено 20 осіб з ОУН (б). Усіх їх німці розстріляли (Добровольський, О. 2010, с. 76). Серед убитих був уже згаданий Теодор Гриців, який за власні гроші купував книжки і роздавав їх мешканцям міста (Лаврів, П. 1996, с. 165).

Таким чином, необхідно відзначити, що ідея «Маріупольського відродження» стала спонтанною в результаті діяльності, з одного боку, українських націоналістів, похідні групи яких направлялися на терени Східної України в 1941–1942 рр., а з другого — представників місцевої української інтелігенції. Водночас траплялися випадки активної участі в культурно-національному житті Донеччини окремих представників української діаспори, що перебували на службі в німецькій армії.

З огляду на те, що учасники цього «відродження» діяли неузгоджено і, фактично, без чіткої мети, результати його були незначними. Втім, не слід забувати, що діяли вони в умовах іноземної окупації та в суворих реаліях прифронтової території. Учасникам «Маріупольського відродження» доводилося прилаштовуватись до реалій «нового порядку». В таких несприятливих

умовах вони були змушені формувати український національно-культурний простір, робити спроби відродити українську культуру, задовольняти елементарні потреби населення в психологічному розвантаженні та мистецьких враженнях. Саме приклад культурно-національного життя Маріуполя в 1941–1942 рр. був одним із найбільш показових на всій території окупованого Донбасу.

Божко, Р. П., Були, Т. Ю., Гашененко, Н. Н. и др. 2006. *Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века*. Мариуполь: Рената.

Боршак, І., Оглоблин, О. 1993. Антонович Володимир. *Енциклопедія Українознавства: у 11 т. Т. 1: А–Г*. 50–51.

Вашченко, Г. 1957. 3 часів німецької окупації України (Спогади). *Визвольний шлях*. 3. 325–341.

Гайдабура, В. М. 1998. *Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)*. К.: Мистецтво.

Добровольський, О. 1996. *Донецьке козацтво*. Донецьк: Лебідь.

Добровольський, О. 2010. Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни. *Діяльність підпілля ОУН на Сході України: збірник статей*. 51–75.

Добровольський, О. Б. упоряд. 2013. *ОУН на Донеччині: збірник документів та матеріалів: Т. I*. Донецьк: Східноукраїнський дослідницький центр Спадщина.

Досліди української історії поза межами ССРСР, 1943, *Маріупільська газета*, 6 січня. 2.

Зав'ялова, С. 1942. Завдання драматичної секції «Просвіти», *Маріупільська газета*, 26 серпня. 4.

Іванченко, В., Пагіря, О. упоряд. 2011. *Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*. Київ — Торонто, Т. 18.

Лаврів, П. І. 1996. *Історія Південно-Східної України*. К.: Українська Видавнича Спілка.

Леся Українка. 1942. *Маріупільська газета*, 26 лютого. 4.

Нікольський, В. М. 2001. *Підпілля ОУН (б) у Донбасі*. К.: Інститут історії України НАНУ.

Особовий архівний фонд Д. В. Антоновича (1920–1944 рр.). Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3956, оп. 1, спр. 9.

Пішванова, Т. Г., укладач. 2014. *Донецька Шевченкіана у датах і подіях: 1851–2014*. Донецьк: Східний видавничий дім.

Перші концерти маріупільської «Просвіти». 1942. *Маріупільська газета*, 2 вересня. 4.

Репертуар театру ім. Шевченка. 1942. *Маріупільська газета*. 30 липня. 2.

Рудницький, Я. Б. 1989. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича. *Український історик*, 4. 82–89.

Святкування 129 роковин. 1943. *Маріупільська газета*, 11 березня. 4.

Сергійчук, В. 2005. *Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955*. К.: Українська Видавнича Спілка.

Творчості Тараса Григоровича Шевченка, 1942, *Маріупільська газета*, 10 вересня. 3.

Титаренко, Д. М. 2000. Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941–1943). *Зб. праць науково-дослідного центру періодики ЛНБ ім. В. Стефаника (Львів)*, 8, 199–212.

Титаренко, Д. М. 2001. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. *Вісник Харківської державної академії культури*, 4. 191–198.

Титаренко, Д. М. 2008. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації. *Україна модерна*. 2 (13). 131–146.

Титаренко, Д. М. 2012. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 22. 280–285.

Українське культурне життя. 1942. *Маріупільська газета*, 8 жовтня. 4.

Як святкували Різдво на Україні. 1942. *Маріупільська газета*, 25 грудня. 4.

Ясь, О. В. 2003. Антонович Михайло Дмитрович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 1: А–В. 107–108.

Bozhko, R. P., Buli, T. JU., Gashenko, N. N. i dr. 2006. *Mariupol' i ego okrestnosti: vzgljad iz XXI veka*. Mariupol': Renata.

Borshchak, I., Ohloblyn, O. 1993. Antonovych Volodymyr. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: u 11 t.*, Т. 1: А–Н. 50–51.

Vashchenko, H. 1957. Z chasiv nimetskoï okupatsii Ukrainy (Spohady). *Vyzvolnyi shliakh*. 3. 325–341.

Haidabura, V. M. 1998. *Teatr, zakhovanyi v arkhivakh. Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoï okupatsii (1941–1944)*. K.: Mystetstvo.

Dobrovolskyi, O. 1996. *Donetske kozatstvo*. Donetsk: Lebîd.

Dobrovolskyi, O. 2010. Ukrainke vidrozhennia na Donbasi v roky Druhoï svitovoï viiny. *Diialnist pidpillia OUN na Skhodi Ukrainy: zbirnyk statei*. 51–75.

Dobrovolskyi, O. B. uporiad. 2013. *OUN na Donechchyni: zbirnyk dokumentiv ta materialiv: T. I*. Donetsk: Skhidnoukrainskyi doslidnytskyi tsentr Spadshchyna.

Doslidy ukrainskoï istorii poza mezhamy SSSR. 1943. *Mariupilska hazeta*, 6 sïchnia. 2.

Zav'ialova, S. 1942. Zavdannia dramatychnoi sektsii «Prosvity». *Mariupilska hazeta*, 26 serpnia. 4.

Ivanchenko, V., Pahiria, O. uporiad. 2011. *Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy*. Kyiv — Toronto. Т. 18.

Lavriv, P. I. 1996. *Istoriia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. K.: Ukrainska Vydavnycha Spilka.

Lesia Ukrainka. 1942. *Mariupilska hazeta*, 26 liutoho. 4.

Nikolskyi, V. M. 2001. *Pidpillia OUN (b) u Donbasi*. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU.

Osobovyï arkhivnyi fond D. V. Antonovycha (1920–1944 rr.). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 3956, op. 1, spr. 9.

Pishvanova, T. H. ukladach. 2014. *Donetska Shevchenkiana u datakh i podiiakh: 1851–2014*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychyï dim.

Pershï kontserty mariupilskoï «Prosvity». 1942. *Mariupilska hazeta*. 2 veresnia. 4.

Repertuar teatru im. Shevchenka. 1942. *Mariupilska hazeta*, 30 lypnia. 2.

Rudnytskyi, Ia. B. 1989. Iz spohadiv pro Mykhaila Dmytrovycha Antonovycha. *Ukrainskyï istoryk*, 4, s. 82–89.

Sviatkuvannia 129 rokoven. 1943, *Mariupilska hazeta*, 11 bereznia. 4.

Serhiichuk, V. 2005. *Ukrainskyï zdvyh: Naddniprianshchyna. 1941–1955*. K.: Ukrainska Vydavnycha Spilka.

Tvorchosti Tarasa Hryhorovycha Shevchenka. 1942. *Mariupilska hazeta*, 10 veresnia. 3.

Tytarenko, D. M. 2000. Ofitsiina presa Donechchyny v period nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941–1943). *Zb. prats naukovo-doslidnogo tsentru periodyky LNB im. V. Stefanyka (Lviv)*. 8. 199–212.

Tytarenko, D. M. 2001. Okupatsiina presa Donbasu yak dzherelo z istorii kultury regionu. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. 4. 191–198.

Tytarenko, D. M. 2008. Teatr, kino, periodyka, muzei: kulturne zhyttia ukrainskykh oblastei zony viiskovoi administratsii. *Ukraina moderna*. 2 (13). 131–146.

Tytarenko, D. M. 2012. «Prosvita» v period natsystskoi okupatsii yak chynnyk hromadskoho zhyttia na skhodi Ukrainy (zona viiskovoi administratsii). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22. 280–285.

Ukrainske kulturne zhyttia. 1942. *Mariupilska hazeta*, 8 zhovtnia. 4.

Yak sviatkuvaly Rizdvo na Ukraini, 1942, *Mariupilska hazeta*, 25 hrudnia. 4.

Yas, O. V. 2003. Antonovych Mykhailo Dmytrovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* 1: A–V. 107–108.

УДК 93:341.32

DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117730

Ш. Ш. Рамазанов, І. К. Лебедев

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Sh. Ramazanov, I. Lebedev

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ПРО ПЕРШИЙ ЕТАП ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 13–27 ЧЕРВНЯ 1944 Р.

***Lviv-Sandomierz Offensive Operation
(First Stage, 13–27th of June, 1944)***

У статті розглядається перший етап Львівсько-Сандомирської наступальної операції — однієї з найважливіших військових операцій, завершення якої дало радянським військам змогу вийти на західний кордон України. Автори аналізують наступальні дії військ 1-го Українського фронту, під час яких відбувся успішний прорив оборони німецьких військ.

Ключові слова: Друга світова війна, війська 1-го українського фронту, група армій «Північна Україна».

The article describes the first stage in one of the most important military operations — Lviv-Sandomierz. Its success allowed Soviet troops to enter western part of Ukraine. The authors analyse offensive actions First Ukrainian Front troops,